

„...Tobě podobnou neznám“ Josef Němec aneb mechanismy antimytizace

ANŽELINA PENČEVA

Stereotypní němcovský kánon se za mých žákovských a studentských let na základních a vysokých školách moc nelišil. Na všech stupních vám Němcovou přiblížili pomocí tří elementárních znaků, podle nichž si ji pamatoval i kdejaký repetent: Babičkou, policejní perzekucí a manželským soužením. Když jste o každém z těch tří ještě dovedli říci tři holé věty, měli jste jedničku zaručenou a zkoušku v kapse.

Miloš Urban: *Poslední tečka za Rukopisy*

Začala bych tento příspěvek několika slovy o jeho genezi. Před nedávnem jsem sáhla k překrásnému vydání knihy *Lamentace. Dopisy Boženy Němcové mužům*. Jakožto školitelka diplomantky jsem totiž chtěla nalézt textové důkazy o domnělé neslučitelnosti světa *Babičky* a reálného světa její autorky. O napětí mezi „autentickou“ realitou v dopisech Boženy Němcové a jakoby protikladnou fikční realitou její nejproslulejší prózy.

Přečtení výběru z dopisů spisovatelky mužům a z dopisů mužů v jejím životě jí však přineslo mimo jiné i zcela nečekaný výsledek – nový obraz Josefa Němce, který z jeho vlastních dopisů, a nejednou i z dopisů jeho manželky, vyrůstá. Proto ve svém nynějším referátu hodlám Němce předvést jako jeden z prostředků mytizace Boženy Němcové a zároveň jako oběť této mytizace, tedy jako oběť antimytizace, kontramytizace, či dokonce přímo démonizace ve prospěch idealizovaného obrazu jeho ženy.

Přiznám se též, že jsem dlouho váhala, zda se smím odvážit rýt tak bezohledným způsobem do tradice jiného národa a zpřeházet mytémy, které tuto tradici tvoří. Potřebné odvahy mi dodal

komentář Jaroslavy Janáčkové k jedné části zmíněné knihy. Cituji: „Listy Boženě Němcové představují Josefa Němce [...] jako člověka s darem výmluvnosti a s rozhledem, jako muže, který si umí považovat své nevšední ženy a dokáže jí svůj obdiv a oddanost vyznat.“ (Janáčková 1995: 75)

Můj pokus o rehabilitaci Josefa Němce bude založen na jeho dopisech ženě jako na jediném víceméně věrohodném prameni. Zde je snad na místě podotknout, že v nejnovější době, tj. po roce 1989, pozorujeme novou vlnu zájmu o dopisy Boženy Němcové. Kromě výběru *Lamentace* vychází čtyřsvazkové vydání a dále sborník *Řeč dopisů, řeč v dopisech Boženy Němcové*. Značná pozornost je věnována dimenzím epistolárního dědictví spisovatelky i v solidní monografii Hany Šmahelové *Autor a subjekt v díle Boženy Němcové*. Přítomnost podobně zaměřeného bloku v rámci kongresu je také dokladem této tendence. Aleš Haman vysvětluje tuto aktualizaci módou autentických dokumentů, panujících v devadesátých letech. Jde ovšem o módu nikoliv náhodnou. Mimo notoricky známý komplex jejich vysvětlení bych dodala ještě jedno. Podle mne lze v nejednom ohledu přirovnat nynější dobu v posttotalitních zemích k době slovan-ských obrození, pro kterou rovněž byla typická snaha oprostit se od přetíženosti všelijakými ideologickými mýty. Tu se nabízí také srovnání s příhodou z roku 1920, o které se zmiňuje Jaroslava Janáčková. Jde o projev Boženy Vikové-Kunětické k jubileu Boženy Němcové, v němž Kunětická prohlásila, že odhalení nepravosti *Rukopisů* a uveřejnění korespondence Boženy Němcové jsou zločiny vůči národu, neboť mu vzaly „poezii nejkrásnějších iluzí“.

„Případ“ Boženy Němcové a Josefa Němce se dotýká možná neřešitelné a velmi závažné otázky, nakolik je osobní dopis žánrem zbaveným fikcionalnosti. Tato otázka nabývá nových rozměrů a nové struktury, když jde o dopisy spisovatele, a to spisovatele 19. století, který možná své osobní dopisy, nebo jejich nemalou část, psal s plným vědomím, že tyto dopisy pravděpodobně někdy uveřejněny budou. A právě dopisy Němcové a Němce, týkající se jejich manželského soužití, dokládají, jak tatáž skutečnost může

být předvedena s naprosto protikladným znamenkem. Něco víc – i v dopisech jen jednoho z nich, adresovaných různým osobám, je dotyčná skutečnost nahlížena docela jinak. V tomto smyslu k objektivní analýze pravdivosti obrazu Josefa Němce v povědomí někdejší a dnešní veřejnosti chyběl jen jeden článek řetězu – totiž dopisy samotného Němce, adresované jiným osobám než jeho manželce. Tyto dopisy by daly slovo i druhé straně. Jejich výběrovou edici jsem našla v příspěvku Heleny Kokešové ve sborníku Literárního archivu *Božena Němcová. Sborník k 140. výročí úmrtí*. Adresátem je syn Karel, na jehož city nemohl Josef Němec nebrat ohled. Připomeňme si, že samotná Božena Němcová komentovala nejnelibostnějším způsobem svůj manželský život ve vlastních dopisech jiným osobám, a značně odlišným, šetrným způsobem v dopisech synovi.

A tak, odhlédneme-li od dopisů samotné Boženy Němcové a věnujeme-li se textům jiné provenience, vyvstává před námi Josef Němec, „zuřivý Čech“, jak byl nazván v jednom policejním hlášení, jako muž sice skoupý na slova, ale schopný vřelých citů k milované ženě a ke své rodině, člověk, který sdílel rovným dílem krutý osud své výjimečné manželky, cenil si její nevšední povahy a jevil pochopení pro její poslání. Člověk, který se snažil zachránit svůj manželský svazek nebo přinejmenším splnit svůj mravní manželský dluh i v době, kdy, podle vlastních přiznání, pochyboval o manželčině duševním zdraví. Takových příkladů je v dopisech Josefa Němce mnoho, mimo jiné:

[...] já bych i nešťastnější byl, kdybych tebe neměl; věř mně, že ty ta jediná duše na světě jsi, která mne síly v této bidě podává, bez tebe kdovi kde bych už byl, proto jsem nejradší jen tobě nablízku, a bez tebe je mi svět planej [...]

(Němcová 1995: 108)

[...] ty snad myslíš, že jsem proto na tebe pyšný, pro tvou slávu snad, než mě to nikdy nenapadlo, abych si na tom něco zakládal. Já jsem pyšný proto, že jsi taková, jak bez slávy jsi, poněvadž takových žen je velmi málo na světě, já aspoň tobě podobnou neznám.

(Němcová 1995: 143)

Tyto sporé věty skrývají v sobě mnohem upřímnější a mnohem hlubší cit než uhlazená a rafinovaná slova, kterými se Jan Helcelet pokouší ztlumit milostnou vášeň Boženy a která ji, jak vidno z jejích odpovědí na Helceletovy dopisy, velice ranila.

Někdo by mohl namítnout, že citovaná slova Josefa Němce jsou v příkrém rozporu s jeho proslulým návrhem na rozvod, kde obviňuje svou ženu z „nedbalosti, nevšímavosti domácnosti a nerozumného života, nerozumného zacházení s penězi“, z „pohodlného života, nesprávnosti vůbec a nechuti ke vší domácí práci“ (Němcová 1995: 201). Je však evidentní, že tu Němec sleduje zavedený „žánr“ podobné úřední listiny, a navíc, jak dokládá Helena Kokešová, sama Němcová si na manželovi tento dokument vyžádala, aby mohla od něho odejít a žít podle svých představ.

Z dalších dopisů Josefa Němce lze usoudit, že to byl vlastně člověk značně trpělivý a tolerantní. Často se opakují varianty fráze „ostatně dělej, co chceš“ (např. Němcová 1995: 67). Kdykoli vycítí pohoršení ze strany své ženy, snaží se Němec příčiny svého chování objasnit: „Neni divu, když člověk přes tři roky takhle zaháli, jako já zahálel, aby poněkud nezdivočil“ (Němcová 1995: 109). Jako kuriozita zní reakce Josefa Němce na zprávu, že jeho choť kouří (a srovnejme tuto reakci se skandálem, který vyvolala v rozverné Paříži kouřící George Sandová): „Tak ti také fajčíš cikara, no to budem dohromady si kupovat a kouřit [...] rád bych tě viděl, jak ti to asi sluší a jak ti to asi chutná“ (Němcová 1995: 44).

Listy, které si vyměňovali oba manželé, nám představují, alespoň do určité doby, jejich soužití nikoli jako obraz formálního manželství, nýbrž jako obraz rovnoprávného partnerství se silnou potřebou vzájemné komunikace i přes dlouhá odloučení. Manželé si sdělují nejen pragmatická fakta všedního dne, nýbrž i své citové prožitky a pohnutky, duševní a fyzickou nevolnost. Tato komunikace do značné míry vyvrací populární názor nebo dokonce mýtus o naprosto neshodných povahách a smýšlení manželů Němcových. Nicméně nutno uznat, že v jednom se přece jen oba skutečně rozcházelí do takové míry, že se jim nakonec stala osudnou. Byla to představa o manželské instituci. Pro Josefa Němce, soudě podle jeho dopisů, bylo manželství evidentně nejvyšší životní

hodnotou, jediným pevným bodem v jeho disharmonickém světě, prostě vším. Pro Němcovou bylo manželství, a to manželství jako takové, nikoli jen její vlastní manželství, něčím naprosto neslučitelným s vášnivou láskou a s pěstováním ideálů, něčím, co mladé ženě vytrvale navozuje asociace pout, klece, ptáků nebo jiných okřídlených tvorů v nevolnictví. V semióze dopisů Josefa Němce je vše namířeno dovnitř rodiny, v semióze dopisů Boženy Němcové utíká vše směrem ven, pryč.

Dopisy mezi oběma manželky vlastně dokládají, že ani tyto napohled naprosto protikladné dispozice nemusíme brát tak doslova. V posledních letech Boženina života si Němec nejednou sám přeje přerušit mučivý svazek, zatímco spisovatelka se nejednou prezentuje jako starostlivá maminka a přece jen i manželka; jako „svobodnice“ a emancipantka, která však v sobě nedovede překonat řadu ženských archetypů – mohl by to vlastně být jeden z možných klíčů k rozluštění citelné disonance mezi světem její tvorby a jejím reálným světem, mezi jejími hrdinkami a vlastní osobností.

Ze všeho, co bylo dosud řečeno a citováno, můžeme udělat závěr, že mýtus, nebo spíše antimýtus o neblahé úloze Josefa Němce v životě jeho ženy se jeví jako značně nepodložený. (Náš příklad problematizuje i autenticitu „neuměleckého“ dopisu nebo přinejmenším prokazuje, že i ten nejautentičtější artefakt může být interpretován stejně široce a libovolně jako ten nejfikcionálnější text.)

Vzniká otázka, proč tedy tento antimýtus vůbec vznikl, proč byl Němec podroben tak nelítostné antimytizující operaci? A zasloužil si skutečně nezáviděníhodný osud zůstat sice v paměti národa, jemuž obětoval svou existenci, avšak pouze jako funkce, nebo spíše kontrafunkce, své proslulé choti?

Na tuto otázku se snaží odpovědět – mimo jiné – Miloš Urban ve svém románu *Poslední tečka za Rukopisy*.

Výše zmíněné porovnání mezi dnešní dobou a obrozením bylo spíše bonmotem, který nelze důsledně obhájit. Stejně přesvědčivě lze tvrdit, že náš postmoderní dnešek je vlastně jakýmsi opakem obrození. Vždyť před našima očima zaniká to, co bylo samou podstatou obrození – totiž národy a národní jazyky. A je tu ještě další

zásadní odlišnost. Posttotalitní doba v bývalých socialistických zemích časově zapadla do doby pozdní či opožděné postmoderny, a tak místo obrozenecké hýřivé mýtotvorby pozorujeme zavržení a znevážení prakticky všech zkompromitovaných mýtů a navíc – snad poprvé v dějinách (přinejmenším v dějinách slovanských zemí) – i nechuť tvořit mýty nové, odmítání potřeby jakýchkoli mýtů.

Miloš Urban je spisovatel navýsost postmoderní. *Poslední tečka za Rukopisy* je text, jak jsem uvedla i jinde, který může být čten nejen jako „pouhá“ postmoderní mystifikace, ale také jako seriózní pokus odhalit příčiny a mechanismy mýtotvorby (to Urban dělá i ve svých dalších románech, s tím rozdílem, že tam jsou předmětem úvah už složitější, „dospělejší“ náhražky a modifikace mýtů, jako jsou různé ideologie a náboženství). Není divu, že na začátku této umělecko-analytické Urbanovy série stojí právě zmíněný román, který se postmoderně vyrovnává s mýty, s mytologií a s mytologičností českého obrození. A nejen to. Jde o text, který nelítostně odhaluje jak pohnutky pro tvoření mýtů, tak mechanismy, kterými se tato operace uskutečňuje, a nakonec – záludnost a nebezpečí, které mýtotvorná situace v sobě skrývá: zkresluje realitu, zabíjí (nebo mrzačí), ač pouze metaforicky, živou a mnohvrstevnou bytost, proměňuje ji v pouhou fikci. Uznejme třeba, že zmytologizovaná Božena Němcová je nesrovnatelně plošší a bezbarvější než Němcová, kterou poznáváme z drásavých osobních dopisů. Nikoliv náhodou Hana Šmahelová dala příslušné kapitole své knihy název *Prokletí mýtem*.

Dále je zajímavé se ptát, proč jako jednu z ilustrací (mimo samotné *Rukopisy* a figury mystifikátorů Lindy a Hanky) svého myšlenkového záměru zvolil Miloš Urban právě Boženu Němcovou. Snad byla tato volba podmíněna tím, že málokterá česká literární osobnost byla objektem (nebo terčem?) tak košaté mytologie a tolika ideologických spekulací. V budování němcovské mytologie se dají vystopovat celé etapy či éry, tato mytologie je rozehratelná na komplexy či hnízda, významově nebo chronologicky. Němcová vlastně byla objektem nejen mytizace, nýbrž i kanonizace a mystifikace, pokud vůbec lze tyto postupy od sebe oddělit.

Miloš Urban doslova rozmetá na kousky všechny pilíře, na kterých stála (a stojí) mytologie kolem Boženy Němcové, například v této ukázce:

Nevím, zda by tu paní mrzelo, kdyby se od cikánky na pouti dozvěděla, že ji všichni ti fučíci, nejedlí a zápotočí budou kádrovat a jednoho dne našiž záplatu s jejím jménem a tváří na jistou vlnaku, čímž ji znechutí několika generacím čtenářů. V jednom dopise napsala, že by raději žila za sto, či raději za dvě stě let, ale nejsem si jist, zda těmi, co přijdou po ní, chtěla být viděna v nějakém konkrétním ideologickém světle; jestli jí na tom záleželo. Možná jí to bylo fuk. [...] Zápotocký, Nejedlý, Fučík, tři posmrtní červenolící nápadníci s jasným a správným názorem, jaká byla za života jejich vytoužená. Fascinovala je a hypnotizovala jako krásná bludička, ukazující masám cestu močálem. Předstírali zájem o její dílo, ale nad jeho estetikou stavěli poselství politická, a znali její korespondenci, kterou si na základě poznatků pozitivistické kritiky samozřejmě brali k ruce při hodnocení projevu uměleckého. Tonda Zápota a Julda Fulda oplývali básnickými střevy... [...] Vášnivou povahu Boženy Němcové nemohli Fučík, Nejedlý a Zápotocký nechat ležet ladem. Domluvili se, pořídili si masky, večer si na ni počkali za rohem a přepadli ji. Strhali z ní šaty, zahnutým nožem jí rozpárali hrud', vyrvali srdce a naroubovali jiné – srdce zapálené komunistky.

(Urban 1998: 111–113)

Urban ironizuje i erotizující diskurz zmytologizovaného obrazu Boženy Němcové, přičemž nejdůsažnější efekt mají pasáže, kde tento diskurz důvtipně slučuje a ztotožňuje s diskurzem politizujícím a ideologizujícím:

Byla to politická vražda, aspoň tak se to dneska chápe. Málokdo však ví, že pachatelé byli do oběti zamilováni po uši. [...] Porozumí jim každý muž – ne, není nás mnoho –, který se dostane k její korespondenci. Pevně formované a ladně tvarované věty mají na čtenáře fyzický účinek. [...] K něčemu se vám přiznám: když se probírám Boženinou korespondencí, občas na ni neřestně po-

myslím i já. Předtím se mi to s žádnou spisovatelkou – ani se spisovatelem – nestalo, a mé čestné slovo, že tento první případ je zároveň poslední. Je to jakýsi jednostranný literárně-erotický poměr, za něž se mírně stydím, ale uklidňuje mne, že v něm uvízli i jiní. [...] Nikdy jsem nebyl kdovíjaký freudista, ale překvapivou smyslnost Boženiných dopisů, která se v desítkách motivů a variací dostala do jejích knih, přičítám obyčejné sublimaci neukojeného pohlavního pudu. [...] kudlanka nábožná sexu [...]

(Urban 1998: 113–125)

Miloš Urban zároveň tvrdí, že samotná Němcová přispívá štedře k dotváření vlastního mýtu, že se, záměrně nebo nezáměrně, sama mytizuje anebo přinejmenším stylizuje. Příkladem toho je intermezzo Bettino všední ráno, parafráze známého dopisu Boženy Němcové Hanuši Jurenkovi. Ve svém demytizujícím snažení neváhá prozaik sáhnout i po rouhačském kontrastu mezi romantizujícími a idealizujícími polohami Boženiných dopisů a vykonáním fyziologické potřeby mladé ženy pod větvemi lípy, národního symbolu. Nenechává bez komentáře ani pověstnou Boženinu svobodomyšlnost a touhu po emancipaci, které zpochybňuje svou teorií o její „matrimoniální mánii“, „důkazem“, kterým je prý (příliš) často opakovaný motiv svatby v *Babičce* a jinde.

Nakonec se zastavme i u brilantně mystifikujícího dopisu („lamentace“, dle Urbanovy kvalifikace) Josefa Němce, kde je tradiční Němcův obraz bezduchého hrubiána a sprostáka, který učinil z manželčina života peklo, popřen tím, že je rozvinut a přehnan do krajní grotesknosti. A nejen to. Pointou zmíněného fikčního monologu fikčního Němce je právě zjištění, že jeho nekalý obraz v očích veřejnosti je výsledkem nepoctivé mystifikace, jejíž autorkou je samotná Božena Němcová, a to právě pomocí svých dopisů a „lamentací“.

Když na smrtelné posteli ležela, zapřísáhl jsem ji, Barboro, vydej mně všechny naše dopisy, abych to všechno spálil, vždyť co je komu do nás? Náš bídný stav by jen přišel do řeči, a pokolikátý už? Jak

bych vypadal, kdyby je někdo čet? Jako hňup a netvor v kůži prašivý zašítej, tak bych vypadal a mušel ze zoufalství pojit, a ty by ses z hrobu smála jak anděl pomsty [...]

(Urban 1998: 148)

A i kdyby tou autorkou nebyla, stejně ji to nezabavuje viny za manželův zkreslený, „vytlačení“ a nespravedlivý obraz, za který může ona samotnou svou existencí, tím, že k sobě přitahuje kladné potence mytizujícího procesu:

Milostpani si umí představit! To je asi ta spisovatelka? A já? Já, který si nic představit nedovedu? Jsem snad prach? Jsem snad vosk? Na mě se ohledy neberou? [...] Ta si ty roky společného utrpení vybrala i s úrokem, když mě tu nechala trčet jako ten Mariánskej sloup, co nahoře podpírá sochu nejlepčích z nejlepčích, a dole je psí patník.

(Urban 1998: 142–156)

Němec se snaží strhnout manželčinu svatozář týmiž antimytičnými postupy, avšak sám cítí marnost svého planého pokusu:

[...] vždyť já v jejích letech už dávno vlastenčil, a ona se takhle zahazovala. Nebýt babičky, dočista by i česky zapomněla [...] Ano, to já ji utejral. Kdyby toho nebylo, nenapsala by čárku a jen si užívala života. To já ji udělal. Já napsal Babičku. Já.

(Urban 1998: 145–157)

Zároveň si románový Němec krutě uvědomuje, že bez té, jakoli nespravedlivé a pro něj nelichotivé, souvislosti s proslulou manželkou by prakticky neexistoval, přebýval by v paměťovém nebytí.

Bára je mrtvá. Já tu zůstávám strašit, a přece jsem umřel s ní. To je můj trest. [...] Chcépli jsme oba, jenže každéj jinak. Ta bídná smrt je v něčem podobná oné naší svatbě – taky jsem se narodil ve chvíli, kdy jsem si ji vzal. [...] Těch jedenatřicet let do svatby žádněj Josef Němec nebyl, nikdo o něm nevěděl, nikoho nezajímal. [...] Ale vzal si Barboru Panklovou. Když si ji bral, netušil,

že si zároveň s ní bere Boženu Němcovou. [...] A dneska ji, velkou spisovatelku, doprovodí k hrobu a ustele si pod drnem vedle ní. Papírově ještě nějaký čas žít bude [...] ale hníť v hrobě bude ode dneška, za to vám ručím, zakovanej v truhle vlažného opovržení, české jidášek Němec, co si také zavlastenčil a dobře myslel ledačo, a za trest se teď musí ze své jámy dívat, jak ženskou, co hnije vedle něj, svatořečej co národní mučednici... [...] Na mě si nikdo nevzpomene, a i kdyby, tak jako na temnej element v jejím životě: doplňěk životopisu. (Urban 1998: 156–157)

V reálných dopisech reálného Josefa Němce je ne jeden důkaz, že také on chápal sebe a svou ženu jako jednu bytost. V dopise choti ze dne 12. 12. 1856 píše: „Jsme my to oba nešťastné stvoření“ (Němcová 1995: 108) – totiž, mluvě o nich obou, užívá singulární tvar. Připomeňme si v této souvislosti také poslední Němcův dopis, zařazený do souboru *Lamentace*. Je adresován synu Karlovi a byl napsán bezprostředně po smrti Boženy Němcové:

Kdyžs včera odešel, nevím jestliže ses s mamou rozloučil; dnes ti toho už možné není, v 6 hodin ráno dokonala. Můžeš-li, přijď domů. (Němcová 1995: 226)

Po tomto napohled věcném a suchém sdělení následují slova, která lze možná chápat různě. Já osobně je chápu (cítím) jako zoufalý výkřik opuštěné duše: „Víc psát nemohu“ (tamtéž).

Po nich chybí tečka a vzniká pocit, jako by se přetržený hlas ztrácel ve věčnosti. Namísto podpisu vidíme v dopise jenom písmena *Ne*. Zase bez tečky a také bez háčku nad písmenem *e*. Nikde jinde se předtím Josef Němec takto nepodepisoval. Nevylučuji sice, že to byl v oné době zavedený, konvenční způsob podepisování. Avšak jako cizinka si snad mohu dovolit vidět tuto zkratku v jiném, poetičtějším světle: jako mrazivé a definitivní NE, znak nebytí, kterým Němec popírá svou vlastní existenci. Jako by bez finální tečky byl přetržen jeho vlastní život. Jako by chápal, že smrt Boženy je zároveň jeho vlastní smrtí, sice ne biologickou, ale společenskou a dějinnou.

Literatura

JANÁČKOVÁ, Jaroslava

1995 Komentář, in B. Němcová: *Lamentace. Dopisy mužům* (Praha: Český spisovatel)

2001 *Příběh tajemného psaní. O pramenech a genezi Babičky* (Praha: Akropolis)

JANÁČKOVÁ, Jaroslava – MACUROVÁ, Alena a kol.

2001 *Řeč dopisů, řeč v dopisech Boženy Němcové* (Praha: ISV)

KOKEŠOVÁ, Helena

2002 „Jen kdyby ta máma byla jiná...“, in *Literární archiv – Božena Němcová. K 140. výročí úmrtí*, sv. 34 (Praha: Památník národního písemnictví), s. 387–420

NĚMCOVÁ, Božena

1995 *Lamentace. Dopisy mužům*, ed. J. Janáčková (Praha: Český spisovatel)

URBAN, Miloš

1998 *Poslední tečka za Rukopisy* (Praha: Argo)

ŠMAHELOVÁ, Hana

1995 *Autor a subjekt v díle Boženy Němcové* (Praha: Karolinum)

Doc. Anželina Penčeva, PhD., Ugozapaden universitet Neofit Rilski, Blagoevgrad